

ФРАЗЕОЛОГІЯ І ПАРЕМІОЛОГІЯ

Н. О. Барвіна (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7

КОНЦЕПТ *ЖІНКА* В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ: КУЛЬТУРНІ СТЕРЕОТИПИ

Одним з перспективних напрямів сучасних фразеологічних студій є розгляд компонентного складу фразеологічних одиниць (ФО). Увагу фразеологів спрямовано на стрижневий компонент стійкого звороту, що мотивує й експлікує загальну семантику останнього. Стрижневий компонент – своєрідний смисловий центр, під яким, наприклад, В. Жуков розуміє такий „повнозначний компонент, який виконує у складі фразеологізму смислоутворювальну функцію” [Жуков 1978: 91]. Цьому присвячено певні дисертаційні роботи останніх років (В. Бойко, О. Каракуця, Ю. Лебеденко, І. Подолян, А. Пономаренко, З. Унук, Н. Щербакова та ін.).

У багатьох дослідженнях компонент ФО розуміють як концепт, тобто „інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого” [Селіванова 2006: 256]. Актуальність такого розуміння, безумовно, полягає в тому, що концепти – це сутності, які експлікують світосприйняття народу.

Особлива роль в об'єктивації концепту належить знакам вторинної номінації (фразеології в широкому розумінні), що транслюють культурні настанови й стереотипи з покоління в покоління. Фразеологізми виключно інформативні щодо культурних надбань народу, виявлення національно-культурного компонента концепту. Різні питання української фразеології представлено в роботах М. Алефіренка, В. Калашника, О. Левченко, Ф. Медведєва, В. Мокієнка, Ю. Прадіда, О. Селіванової, Л. Скрипник, В. Ужченка й ін.

Особливо значуща роль діалектної фразеології. П. Гриценко наголошує: „Усі галузі наук, що пов'язані з вивченням історії та сучасного стану матеріальної й духовної культури етносу, значною мірою спираються на свідчення діалектної лексики” [Гриценко 1990: 3].

Мета статті – окреслити на тлі фразеологізмів східнослов'янських і східноєвропейських говірок з компонентами *баба*, *дівка*, *жінка*, *дама* особливості мовної репрезентації концепту *жінка*.

На думку М. Толстого, уся народна культура діалектна, усі її явища та форми функціонують у вигляді варіантів – територіальних і внутрішньодіалектних з нерівним ступенем розрізнення. Діалект у свою чергу – не виключно лінгвістична територіальна одиниця, а водночас і етнографічна, і культурологічна [Толстой 1995: 20 – 21]. У зв'язку з цим аналіз концепту *жінка* на ґрунті ареального фразеологічного мовлення

допомагає повніше осягнути народний світогляд, ментальні стереотипи поведінки, духовно-матеріальну культуру українського етносу.

Східнословобожанські й східностепові говірки – важливий складник всеукраїнського континууму з активними фразеотворчими процесами, наступом субстандарту, з виразними слідами поліетнічних контактів. Для діалектних ФО названого ареалу характерні локальні категоріальні ознаки: своєрідний компонентний склад, семантична багатоплановість, граматичне оформлення, що відсутні в літературній мові.

Під ФО розуміємо семантично цілісні, стійкі (з допуском варіантності), надслівні, відтворювані, зазвичай експресивно конотовані одиниці, що виконують оцінно-номінативну функцію. У статті розглядаємо ідіоми (фразеологічні зрощення та фразеологічні єдності, за В. Виноградовим) як ядерний шар фразеологічного фонду мови.

Матеріалом дослідження стали стійкі звороти з „Фразеологічного словника східнословобожанських і степових говірок Донбасу” В. Ужченка та Д. Ужченка та особисто зібрані за спеціально складеним питальником діалектні ФО.

Концепт *жінка* – базовий у свідомості українського народу. На сьогодні в науці єдиної, визнаної всіма вченими дефініції концепту не існує. Визначень концепту значна кількість, як і робіт з концептуальної проблематики, що, з одного боку, розширює горизонти когнітології, а з іншого – вимагає власного розуміння цієї проблеми. Концепти мають певну матеріальну основу, але водночас носять ідеальний характер, це абстракції досить високого рівня й значного ступеня узагальнення. Концепт можна зарахувати до невичерпної категорії, адже це знання про предмет, явище чи ознаку в усіх зв'язках і відношеннях, причому культурно детерміновані. Найчастіше цей термін визначають саме як „згусток культури у свідомості людини” (Ю. Степанов). Концепти – завжди предмети емоцій, симпатій і антипатій, інколи навіть сутичок, адже вони не лише мисляться, а й емоційно переживаються [Степанов 2001: 43].

Однією з перших, хто зробив лінгвокультурологічний аналіз базового концепту *жінка* на тлі російської „фразеологічної мови”, була В. Телія. Вона підкреслила, що „зміст таких концептів культури завжди більш об'ємний, ніж концептуальне наповнення однойменної мовної сутності: їхнє осмислення нібито розтягується по всьому ідеографічному (або тематичному) полю...” [Телія 1996: 260].

Концепт *жінка* має складну структуру, різноманітні елементи якої об'єктивовані ФО, що називають особу жіночої статі. Цей концепт можна аналізувати в багатьох аспектах, які віддзеркалюють різні характеристики жінки, зокрема: природно-фізіологічна та психологічна характеристика (вік, зовнішність, риси характеру, інтелектуальні здібності), соціальний статус жінки, взаємодія з навколишніми тощо.

Ми проаналізуємо лише деякі параметри концепту *жінка*, що становлять стереотипи образу жінки для мешканців досліджуваного

ареалу й відображені у знаках вторинної номінації з компонентами-найменуваннями особи жіночої статі. Під стереотипом розуміємо елементарне психічне утворення, детерміновану соціумом і культурою структуру свідомості, фрагмент картини світу, що уособлює результат пізнання дійсності певним угрупованням і є схематизованою та спрощеною стандартною ознакою, матрицею предмета, події, явища [Селіванова 2008: 287].

Людина постає у двох іпостасях – чоловік і жінка. Опозиція *чоловічий – жіночий* є фундаментальною для людства. В. Іванов і В. Топоров, вивчаючи особливості слов'янської міфології, зазначають, що праслов'яни описували світ системою основних змістових парних протиставлень (бінарних опозицій), що визначали його просторові, часові, соціальні характеристики. Головне протиставлення, тісно пов'язане з прагматичними цілями колективу, – розрізнення позитивного й негативного щодо ставлення до колективу й до людини. Воно реалізується в серії часткових опозицій, що експлікують дуалістичний принцип сприятливого – несприятливого для людської спільноти. Ці опозиції вчені об'єднують в окремі групи: 1) найзагальніші й абстрактні характеристики, не локалізовані у просторовому, часовому й соціальному планах: *щастя (доля) – нещастя (недоля), життя – смерть*; 2) характеристики, пристосовані до просторових відношень: *правий – лівий, верх – низ, небо – земля, південь – північ* та ін.; 3) характеристики, пов'язані з часом, кольором або стихією: *сонце – місяць, білий – чорний, сухий – мокрий* тощо; 4) характеристики соціальних стосунків у широкому розумінні: *свій – чужий, чоловічий – жіночий, старший – молодший*. Усі перераховані протиставлення зі специфічно ритуальної точки зору входять у більш загальне протиставлення *сакральний – мирський* [Іванов 1982: 451 – 453]. Представлені бінарні опозиції сьогодні розглядають як споконвічні архетипи слов'ян, уявлення про які вербалізовані фразеологічно-паремійним фондом мови.

Жінка завжди була символом нижнього світу, гріховності, зла, тлінного, але водночас уважалася першоджерелом усього живого. У слов'янській культурі жінка – це хаос, який упорядковує чоловік [Маслова 2004: 121 – 122].

В. Телія підкреслює особливий статус найменування *баба*, що для росіян постає культурно маркованим у всіх своїх значеннях. Досліджуючи фразеологію східнословобожанських і східностепових говірок, констатуємо, що ідеографічне поле концепту *жінка* у них складається з таких найменувань: *баба, дівка, жінка, дама*. При чому найменування *баба* як компонент ФО у кількісному відношенні значно випереджає всі інші.

В українській міфології загальнослов'янське слово *баба* означає „жінка”, „стара”. Використовується у народній культурі також для позначення міфологічних персонажів, хвороб, атмосферних явищ,

астрономічних об'єктів, календарних дат, ритуальних предметів; часто протиставляється *діду* або виступає з ним у парі. *Баба* – також одне з найстародавніших божеств давніх українців: мати-предкиня, берегиня, охоронниця, хранителька родинного вогнища. Водночас словом *баба* називають жіночих демонів (*Баба Яга, лісова баба, залізна баба, житня баба* тощо), рідше *баба* може означати відьму, знахарку [Войтович 2005: 18].

Міфологічний складник концепту *жінка* частково відтворюється у говірковій фразеології: *як бабка пошептала* – щось легко вдається або, навпаки, не виходить; *по бабках бігати* – звертатися до знахарок по допомогу; *як сто баб пошептало* – допомогло, хтось одужав. Проте міфологічний складник сьогодні становить периферію концепту. Слово *баба* для мешканців ареалу пов'язано з такими номінаціями: жінка взагалі (переважно зневажливо), неосвічена жінка, дружина чи співмешканка, бабуся, слабкий чоловік.

ФО *як баба* зі словом *хтось* репрезентує стереотипні уявлення про жінку, що глибоко закорінені в колективній суспільній свідомості. В ареалі цей зворот функціонує на позначення чоловіка, що має суто жіночі риси: балакучість, сентиментальність, емоційність, конфліктність.

Параметр *зовнішність* концепту *жінка* об'єктивують такі стійкі звороти з компонентом *баба*: *баба гром* – товста, велика жінка; *баба рязанська* – неохайна, погано вдягнена жінка; *баба Пухтя*, зневажл. – дуже товста жінка. Інші складники концепту *жінка* репрезентують часто вживані мешканцями ареалу фразеологізми з названим компонентом: *дурна баба* – неосвічена, нерозумна жінка; *баба базарна (базарная)* – сварлива, невихована, конфліктна жінка; *козирна баба*, фам. – бідова, жвава, завзята дівчина чи жінка.

В уявленні українця балакучість, невміння тримати таємниці, поширення пліток – суто жіночі вади, наприклад: *одна баба сказала*, ірон. – неперевірені чутки; *баба Полька телевізор*, ірон. – жінка, що знає всі сільські новини.

Параметр *соціальний статус* концепту *жінка* в говірках експлікують стійкі звороти з компонентом *дівка*: *дівка (дєвка) на виданні* – про дівчину, що досягла необхідного віку для заміжжя; *дівкою ходити* – не бути заміжною; *лишитись у дівках* – не вийти заміж; *дівка (дєвка) созрела* – дівчина вже фізично й морально готова стати дружиною або дуже хоче вийти заміж.

ФО з найменуванням-компонентом *дама* вживають в ареалі переважно з іронією для вербалізації фізичного параметру концепту *жінка*, наприклад: *дама в соку, дама в самом соку* – зріла жінка, жінка з пишними формами; *дама в тілі (телі)* – повна або з пишними формами жінка.

Щодо найменування *жінка*, то ми не зафіксували в живому мовленні фразеологізмів з цим компонентом. Словник В. і Д. Ужченків

подає лише одну евфемістичну ФО *не пуста жінка* з семантикою „вагітна” [УВДС 2005: 131].

Фразеологія – специфічне утворення, своєрідний синтетичний механізм, який об’єднує мовне й культурне, наукове й наївне, історичне й сучасне, сакральне й профанне, традиційне й екстрамодне. Фразеологічний склад мови покликаний не стільки відтворювати певні реалії об’єктивної дійсності, скільки експлікувати суб’єктивне ставлення носіїв мови до них. Конотативний компонент одиниць мови, зокрема фразеологічних, завжди апелює до певного досвіду людини, який постає внаслідок її виховання в конкретній культурі.

Отже, концепт *жінка* має глибокий культурно-національний зміст, який значною мірою пов’язаний зі стереотипними уявленнями про жіночу стать, що стійко закріпилися у суспільній свідомості. Однак детальне й ґрунтовне осмислення концепту *жінка* на тлі фразеології – предмет подальшої спеціальної роботи.

Література

Войтович 2005 – Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – 2-е вид., стер. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.; **Гриценко 1990** – Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики : монографія / Гриценко П. Ю. – К. : Наук. думка, 1990. – 270 с.; **Жуков 1978** – Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов / Жуков В. П. – М. : Просвещение, 1978. – 160 с.; **Иванов 1982** – Иванов В. В. Славянская мифология / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Мифы народов мира : энциклопедия : в 2 т. – М. : Сов. энцикл., 1982. – Т. 2. – С. 450 – 456; **Маслова 2004** – Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – 2-е изд., стер. – М. : Академия, 2004. – 208 с.; **Селіванова 2008** – Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.; **Селіванова 2006** – Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінол. енцикл. / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К., 2006. – 716 с.; **Степанов 2001** – Степанов Ю. С. Константы : словарь рус. культуры / Степанов Ю. С. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Акад. проект, 2001. – 990 с.; **Телия 1996** – Телия В. Н. Русская фразеология : Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Телия В. Н. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.; **Толстой 1995** – Толстой Н. И. Язык и народная культура : очерки по славян. мифологии и этнолингвистике / Толстой Н. И. – Изд. 2-е, испр. – М. : Индрик, 1995. – 509 с.; **УВДС 2005** – Ужченко В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу : 6019 фразеологізмів / Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко. – 5-е вид., перероб. й доп. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.

Барвіна Н. О. Концепт *жінка* в українській фразеології: культурні стереотипи

У статті на тлі фразеологізмів східнослобожанських і східностепових говірок з компонентами *баба, дівка, жінка, дама* проаналізовано певні параметри концепту *жінка*, що становлять стереотипи образу жінки для мешканців досліджуваного ареалу. Матеріалом дослідження стали стійкі звороти з „Фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу” В. Ужченка та Д. Ужченка та зібрані автором за спеціально складеним питальником діалектні фразеологічні одиниці. Визначено загальні особливості названого діалектного масиву.

Указано на відсутність єдиної, визнаної всіма вченими дефініції концепту. Подано визначення названого терміна, окреслено його основні ознаки. Обґрунтовано значущість стійких мовних зворотів як культурних знаків, що репрезентують національні стереотипи, а також важливу роль фразеологізмів в об’єктивації концептів.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концепт, східнослобожанські й східностепові говірки, культура, стереотип.

Барвина Н. А. Концепт *женщина* в украинской фразеологии: культурные стереотипы

В статье на материале фразеологизмов восточнослобожанских и восточностепных говоров с компонентами *баба, дівка, жінка, дама* проанализированы определенные параметры концепта *женщина*, которые являются стереотипами образа женщины для жителей представленного ареала. Материалом исследования послужили устойчивые выражения с „Фразеологического словаря восточнослобожанских и степных говоров Донбасса” В. Ужченко та Д. Ужченко и собранные автором диалектные фразеологические единицы. Представлены особенности названного диалектного массива.

Указывается на отсутствие единой, признанной всеми учеными дефиниции концепта. Дается определение названного термина, характеризуются его ключевые признаки. Обосновывается значимость устойчивых языковых оборотов как культурных знаков, которые репрезентируют национальные стереотипы, а также важная роль фразеологизмов в объективации концептов.

Ключевые слова: фразеологическая единица, концепт, восточнослобожанские и восточностепные говоры, культура, стереотип.

Barvina N. O. Concept *zhinka* in Ukrainian phrazeology: cultural stereotypes

The article deals with analysis of definite parameters of the concept *zhinka* on the material of phrazeologisms of East-Slobozhan and East-Steppe dialects with certain components *baba, divka, zhinka, dama*, which are stereotypes of a woman image for the residents of the area under study. The

set expressions from „Phraseological dictionary of East-Slobozhan and East-Steppe dialects of Donbas” by V. Uzhchenko and D. Uzhchenko and dialect phraseological units, collected by the author on the results of a specially compiled questionnaire were taken as a research material. The general peculiarities of the named dialect block are given.

The prospects of considering the phraseological component composition, which often explicates the common semantics of a phraseological unit, are highlighted. The absence of the common definition of the concept, recognized by all the scientists is indicated. The definition of the named term is given; its basic features are outlined. It is emphasized that not only descriptive- classific but sensual-volitional and figurative-empirical characteristics are comprised in the concept. The importance of set language expressions as cultural signs which represent national stereotypes, as well as the important role of phraseologisms in objectification of concepts are confirmed.

Key words: phraseological unit, concept, East-Slobozhan and East-Steppe dialects, cultural, stereotype.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.

Рецензент – к. ф. н., доц. Мілева І. В.

І. Я. Глуховцева (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7'282.2(477.52/6)

КАТЕГОРІЯ ДОБРА В СТІЙКИХ СПОЛУЧЕННЯХ СЛІВ УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК

Паремії – це словесні мініатюри, що в процесі формування закріпились як своєрідні усталені формули, образні кліше [ЕУМ: 424]. У них актуалізовано елементи давніх міфічних уявлень, вірувань, риси минулих епох, що засвідчують давнє походження і дають підставу відносити цей жанр до найдавніших утворень.

Природне середовище відіграє вельми важливу роль у формуванні образних еталонних стереотипів сприйняття й осмислення дійсності, крізь які етнос „бачить” світ. Їх можна визначити як національні інтелектуально-оцінні концепти. Вони належать до тієї частини національно-мовних надбань етносу, яка є носієм і виразником етнічно зумовлених нюансів світовідчуття, осмислення та оцінки світу. Національно-оцінні концепти значною мірою визначають характер ментальності [Голубовская 2002: 61]. Зазвичай такі концепти можуть реалізуватися на лексичному рівні мовної системи у вигляді певних образів, еталонних стереотипів та символів.

Національно-культурні стереотипи диктують критерії оцінок. Останні зумовлені емотивними реакціями на ту чи ту стандартну